

«Һэндг Алта тал» шүлгин туск шинжлт

«Дун чикнэ хужр хаңһана, шүлг чеежин хужр хаңһадг» гиж кезэнэ цагт келчкскн үг бээдг. Чеежин хужр хаңһамар гүн утх-учрта шүлгүд күүнэ жирһлд ухан билгин күртэмж өгдгнь лавта. Бичэчнр оln зүүлин үүдэврин эв-арһ олзлад, келнэ эрдмэРН болн урн зокъялын хурц хэлэцэРН оln эмтнэ эмдрлин төриг үүдэвртэн үзүлдг болна. Тер дунд туужлгч седвтэ шүлгүд эврэ онц чинр зүүнэ. Бичэч күн болһна ухан седклд тодлгдсн туужин үнн керг-үүл болн седклин уйдлһ урн зокъялын келнэ билгин мергжлэр урн үүдэвр болж оlnа оньг авлхнь лавта. «Шүлгчин седклин уйдлһ болхла, ондан ямаран чигн төрлин үүдэврэс даву хурц, шулуn, цальгм бээдг» [1, х. 414]. Тиим нег урн үүдэвр Чимэн Эрнцэн бичсн «Һэндг Алта тал» шүлг болхмн [2, х. 5].

Шинжэнэ өөрдин шүлгч Чимэн Эрнцэ 1953 жилин һаха сарин 15-д Байн-Һолын нутгт, Хежн районд Чимэ гидг күүнэ өрк-бүлд төрсмн. 1977 жил «Талын цецг» түрүн шүлгэн барлулснас авн, «Цаһада өвгнэд», «Төрсг бергн» шүлгүдэРН оln эмтнэ оньг авлсмн. 1990 жил барлгдсн «Дегжүн нарна инэдн» нертэ шүлгүдин хураңһуд үүдэврмүднь орсмн.

Чимэн Эрнцэ «Һэндг Алта тал» шүлгэн 1986 жил бичж, «Дегжүн нарна инэдн» (1990) шүлгүдин хураңһуд орулж барлулсмн.

Шүлгч шүлгүдэн «Һэндг Алта тал», «Элнцгинм һулмт хама бээнэ?», «Һарх нарна үзг», «Байрта, элг зүркнэнм тасрха» дөрвн энгд хуваж тогтав. Эн дөрвн энг нег баг шүлгт тоолгдх болад, учр-утхарн хоорндан салж болшго залһлгдна. Шүлгүдиг умшад шинжлхлэ, төрскн нутг-усндан болн элгн-садн улстан еңсг уйдлһта болсн шүлгчин халуч седкл тодрха үзгдженэ. Үг, мөр, бадг болһнд шүлгчин төрскнч седкл эргэсн деврсн усншн чеежэс деврн һарад, «алтн делкэн өр деер» үгэРН залһлдулн, нарт делкэн цуг оln эмтн тегш жирһлтэ бээх йоста гисн күсл, санан-седклэн шүлгүдтэн нэрнэр тусхасн болжана.

Чимэн Эрнцэ шүлгүдэн үүдэхлэРН, нег цусн-махн болсн садн-төрл улсин туужлгч чинртэ үүл-кергиг шүлглэнэ кев-янзар урнар бичхлэРН,

бадг болһна эклц болн сүл үгин даршилт таарулж бичсн. Мөр болһна үгин то теңцү. Енсг сээхн даршилта, уншсн күүнэ чеежд мөңкд үлдмэр сээхн шүлг бичж чадсн. Тер төлөд шүлгчин келнэ эрдмин нуувчнь илдэн харч, нег цусн-махта элгн-садн улстан халуч седклтэ бээх хээр седклэр дүүрн шүлг тогтасн болна.

«**Һэндг Алта тал**» түрүн энг шүлг арвн бадгас тогтж. Тер арвн бадгт өөрд улс Хо Өрлгин дахуллһар Зүн-Һар нутгас нүүһэд, Ижл Зээд күрэд бээршсн йовдлын тускар бичгднэ. Һурвн зун шаху жил болад, Увш хаана дахуллһар, тедн хэрү Зүн-Һар тал нүүсн туужин үүл-керг нурһлгч төр болж орсн. Шүлгин тасрхаһас үзхлэ:

«Нарн чигн эдл,
Сар чигн эдл.
Ниитин гиж бидн боддг,
Навч чигн эдл,
Цецг чигн эдл,

Цугнанинь гиж бидн сандг», – зурһан мөр бээнэ. Ниит олна төлө гисн һол седв «бидн» үгэр үзүлжэнэ. Йиртмжин үзгдл болн күүнэ хоорндк залһлдана йос учр «эдл» гисн үгин чинрэр дүнцүлэд, «бидн» үглэ залһв. Арвн долан түмн күн халун эмэн һартан бэрж, тив һатлад нүүсн делкэ чочам ик нүүлһн мана туужд учрла гисн ашлгч утх-санан «Цугнанинь» нег үг деер төвлрсн. Болв даранднь иим бадг бээнэ:

Алтн делкэ уужм бээтл,
Альхн чинэн һазр
Биднд яһад эс олдна,

Биднд яһад эс күртнэ, – бичэчин седклдк һундл «яһад эс» сурврт тэвгднэ. Иим бээдлтэ сурвр өгэд бичх шүлгин эв-арһ бээсэр туужлгч чинр багтасн уйдлһта седклин шүлг болж гиж үзж болна.

Урн зокьялын онлын хувэс хэлэхнь, туужлгч шүлг гидгнь болхла, давсн цагт болсн ик керг-үүлэр седв болһж, түүгэн урн зокьялын келнэ янзар урлж бичдг урн зокьялын төрл зүүл. Тернь туужин үнн болн урн зокьялын үнниг хамцулад, шүлгин һол утх-санан тодрха болһхд түрүн девсц болдг. Тиим чинртэ туужлгч шүлгүд утхарн онц төр хаһсн урн үүдэврт тоолгдна. «Һэндг Алта тал» шүлг учр-утхарн өөрд улсин туужин төрд шүлгчин оньг, седкл гүн нивтрснд бээнэ гиж келж болхмн.

«**Элнцгинм һулмт хама бээнэ?**» хойрдгч энг шүлгиг шинжлэд үзхлэ, төрсн нутгтан болсн халун седкл улм нег алхмд гүн таньгдна.

«Элгигм татсн
Элнцгинм һулмт
Өвкинм бүүр

Хама бээнэ?
Хама бээнэ?
Сер-сер гисн салькта,
Бүр-бүр гисн хурта,
Ар Бумбин орна
Алтн нулмтнь

Хама бээнэ?
Хама бээнэ?» – гиж бичжэнэ.

Ар Бумбин орн, Алта сээхн нутгтан тачасн седкл сурврар эклнэ. «Элнцгинм нулмт хама бээнэ?» сурвр шүлгт хөрн долан саамд тэвгдженэ. Сурвр болһнд өөрд улсин сүүршж бээсн нутг-усна (һазрин) нерн, өөрд улсин заң-заңшалын бээдл, санан-седклин өвэрц тусхагдснь шүлгин онц шинж болв гиж үзж болна. Тодрхаһар келхд, өөрд улсин әмдрлин бээдл болн давсн цагин туужин йовдлинг сурвр залһад чадв гиж келх кергтә. Өөрд улс нааран чигн, цааран чигн нүүж-нүүж йовад, «күүнә евәл хәәсн биш, теднәс энрл хәәсн биш», – гиж келгднә. Деерән нойн уга, дергдән дәәсн уга тәәвң төвшүн эврәнәннь өвкнрин бүүр, аавин нулмт, у өргн Ар Бумбин орн өвсн-усн элвгтә, малын идг иктә белчәрән темцв гисн санаһан «Алта» гисн негл үгәр судцн болһж келксн бэәнә.

«Шүлг болхла, оюна уяһи болх учрас түүнә үүсл, хүврл, көгжлин йовцас күн төрлктнә әәмг угсатна әдл биш әңг давхрһин күүнә седклин хүврл көгжлин түүкин ул мөриг олж үзж болна» – гиж нертә шүлгч Б. Бүрнбек келсн орта болна [3, х. 10]. Тиим чигн учр деерәс түүкин ул мөриг шүлгин утх-сананас медж болна. Дүңһхлд, «Элнцгинм нулмт хама бэәнә?» – гиж хөрн долан саамд тәвсн сурврин ашд «Алта» болх хәрү болв.

«**Һарх нарна үзг**» һурвдгч әңг шүлг сурвр болн хәрү хойрар залһлдна. Бүтцинь шинжлхлә, бадг болһна чилгчд «тенд бэәнә» хойр мөр шүлг бадг алслад, давтгдад, шүлгин рифм бүтәнә. Эннь хойрдгч әңг шүлгт тәвгдсн «хама бэәнә?» сурврин хәрүг батлх гисн давтвр гиж тоолж болна. Сурвр болһнд хәрүлт өгч таарулсн эв-арһ шүлгин кев-янзиг сәәхрүләд, улм лавта иткүлх сидтә болһв. «Һарх нарна үзг» шүлгин әңг орн бәәриг заахд хойр холванд ил, күчтә болһж чадсмн.

«Элнцгәсм кемтрсн
Алтн ясна келтркә
Моңһл келтн –
Тенд бэәнә!
Тенд бэәнә!
Эмгәс минь тасрсн
Алг махна тасрха
Моңһл келтн –

Тенд бээнэ!
Тенд бээнэ!
Сүлдиг мандулж
Сүриг немгдүлсн
Моһл һулмт –
Тенд бээнэ!

Тенд бээнэ!» – гиж шүлгин эклцин даршлһн болн шүлгин чилгчин рифм хойр сээнэр тохрлцад, еңсг уйдлһта шүлг бүтв. Нег үлү шүлгч седклин көдлгән, күсл эрмшлән йиртмжин үзгдллэ зергцүлн холвж, өөрд, хальмг улсин салж нүүсн туужин үүл-кергиг келнэ урн билгэр үзүлхин төлөд, дэкн-дэкн давтад зааж батлжах шүлгин кев-язниг шүлгч бийдән шүүж авч гиж үнлх кергтэ.

«**Байрта, элг зүркнәнм тасрха**» – ашлгч чинртэ сүл шүлг. Ёурвдгч энгд «Тенд бээнэ» гиж оһн саамд давтгдсн моһл һулмтнь «Һэндг Алта» нутг болхнь чилгч шүлгт зааж һарһв. Элгн хээртэ тер «Һэндг Алта» нутгин «цөһиһинь оч доланав, чолуһинь оч теврнэв» гисн иим керсү сээхн, күчтэ үгмүдт шүлгчин бульгсн халун седкл шингсн тодрха үзгднэ. Ар Бумбин орн «Һэндг Алта» нутгтан тедү дүңгэ ээлтэ, төрскнч бэәнш шүлгчин зүркнәннь шүлг, дуулх дун болж цуураднэ. Ижл һолын көвэд үлдсн элгн-садн улсин «үг седкл» урдын йөрөлэр учрх гисн зүркнэ ицл үзүлгднэ.

«Адуһан татсн зел, арман хурцлсн чолун, асаһан уһасн усн, ясан оршулсн шора» төрскн нутгтан нерлсн ямаран хурц, ямаран халун, ямаран ке үгмүд! Нутгин заян сәкүсн, һал һулмт эзн бийләннь баг залһлдата бээхиг эн шүлгәс ил медгднэ.

«Лам ламин умшлһн эдл уга» гидгэр бичәч күн болһна урн үүдәвр бас тус-тустан йилһәтэ, өвәртэ болдгнь ил. Нег седвиг эдл биш бичәч, эдл биш келнэ өвәрцәр бичдг йовдл олар харһна. Тер төлөдән умшачнрт эдл биш тодлвр, эдл биш тоолвр өгдг болна. Чимән Эрнцәнэ «Һэндг Алта тал» шүлгт үзүлгддг «Алта» һазрин нерәр авад хэләхлэ, өөрд улст болсн туужин үүл-керг, сойл, жирһлин ут хаалһ нүднд делгднэ.

«Байрта, элг зүркнәнм тасрха» шүлгт туужин һундлта йовдлас көлтэ болсн нег-негнәсн хол бээһәд, тачал болсн тускар тодрха бичгдж. Ижл һолын көвэд үлдсн элгн-садндан сән-сээхн дембрләр харһх болтха гисн өлзә белг дурджана. Ицл мөрәдл хойран иргч үйнрт нәэлсн төр дам тәвгднэ.

«Байрта, элг зүркнәнм тасрха» шүлгин негдгч бадгт орн бээр болн кенд нерәдж шүлглжәхән бичәч цәәлһәд өгнэ.

Дээр заагдсн дөрвн энг шүлгүдәс үзхнь, эннь келһн уга «Ижл һолын» көвэд тасрад үлдсн «элгн-садн» хальмгин ах-дүүнр болхнь тодрха. Залһад, «мелтүлзүлэд үлдсн» тер элгн-садн улс, давсн цагт (1771 жил) уульн һундж салж ядсн седклин бәәдлтэ зерглнэ. Ижл һолын «мелмлзн урссн» бәәдл

бас дүнцүлдэд, седклин онц темдгиг төлөлүлсн мөн. Өөрд улсин туужас хэлэхлэ, Өөрд улсин ик зунь 1771 жил Ижл холын эргнэс Увш хааһан дахад урднь бээжэсн Зүнһар нутг үзг нүүж одсн болдг. Өдгэ цагт Шинжэнд болн Хальмг Таңһчд өөрднр сүүршжэнэ. Нүүж йовсн тер цагин бээдл шүлгчин урн үүдэврт «Усн нүдлэд бидн» (Шинжэнд бээсн элгн-садан заажана), «Уру чирэлэд» (Хальмгт бээсн элгн-садан заажана) гиж шуд уяңһж, ицл болн һундлан шүлгэрн келж һарһснь темдгтэ. «Тедн (хальмгуд)» менд күртхэ гиж зальвржана. «Бидн (Шинжэнэ улс)» ардас мань күрэд ирх болву гиж тачаж йовна. «Тедн» болн «биднэ» зальврл, тачал болн ицлэр дүүрнэ. Салж одсн давсн цагин тууж, салу сүүгшжэх цагин бээдл болн харһх итклтэ иргч цагин йөрэл шүлгт зергдэн бичгдсмн:

Эн төрлдэн бидн

Эс харһж чадсн чигн

Ирх төрлдэн лавта харһна.

Ирх төрлдэн бидн эс харһхла,

Үрн-садарн лавта харһна.

Урдын тэвсн хөв-заяһарн

Уг седклэрн лавта харһна! – гиж «эн төрлдэн», «ирх төрлдэн», «үрн-садарн» болвчн «харһх» һанцхн уг седклин үгэрн итклэн дурдж һарһв.

Хамг сүүлин эн «харһх» үг ашлгч чинртэ болна. Өмн келгдсн дөрвн эңг шүлгүдин урн санана дигнь һарһсн зэңглһн дүң болсмн. Зэңглһн үгэн бас «лавта» үгэр давтад батлчкв.

Күүнэ жириһл гидг негл хэлэцэр нивт үзэд һарч болшго кел уга өргн дала гиж үздг юмн болхла, урн үүдэвр тер далаһас урн сээхнэ үнн чинриг хээх келгн болх йоста гиж таньж болна. Күүнэ жириһл угаһар урн үүдэвр бээж чадшго. Урн үүдэврин эк булгнь күүнэ жириһл болх йоста юмн. Тиим йос учр «Өөрд моңһлын ода үйин урн зокъялын түүк» номд иигж темдгдгднэ:

«Чимэн Эрнцэ шүлгүдэн үүдэхлэрн, үннэ төлө гисн санан болн олтн-эмтнэ соньрхлд зөрүлж бичнэ. Һол утх-учрнь орн-нутг болн келн-улсин хөв-заята нигт залһлдата болна. Шүлгч эврэн олтн-эмтнэ седклин үгиг зөргтэ келж һарһсн үүдэвр. Тер учрар Чимэн Эрнцэн шүлглэнэ иднь, олтн-эмтн зовх учрт зовад, байрлхин учрт байрлн, уралан йовхднь ура болад олна дун болж чадсн бээнэ» [4, х. 208].

«Һэндг Алта тал», «Элнцгинм һулмт хама бээнэ?», «Һарх нарна үзг», «Байрта, элг зүркнэм тасрха» эн дөрвн эңг шүлгүд һол төрэрн хорндан салшго нэрн залһлдата гиж үзх кергтэ. Шүлгт бичгдсн һазр-орна бээршлэр үзхлэ, Ижл һол болн Ил һолын хоорнд «Нааран шилжж үзлэ», «Цааран шилжж үзлэ» туужин һашудлта үүл-кергиг «нааран», «цааран» гисн үгмүдөр орн-бээриг зааһад үзүлв. Нүүсн, йовсн, салсн, үлдсн керг-

үүлийг «шилжж» гисн нег үгэр медүлнэ. Юн учрар эн мет үүлэн үзж, «мод дерлж, мокан жажлж», тив натлад бээсмб гихлэ, «Эмдрхин төлэ, оршхин төлэ, аглг (зээтэ) у назриг, хээһэд эс ирлү?» – гиж шүлглсмн. Шүлгч элгн-садн улсин хөв-жирһлд төрскнч седклэн уусхаж, ишкэ туурһтна эмдрлинь нүүдлч бээдлиг цээлһсмн. Теднд у өргн малын идгтэ назр, төвкнүн жирһл кергтэ. Иим утх-санан седклин уйдлһ дахад харна.

Нааран чигн, цааран чигн нүүснэ ашд, «Алтн делкэ у бээтл, альхн чинэн назр биднд яһад эс олдна? Биднд яһад эс күртнэ?» – гиж малчнрин седклин үг болн күсл эрмшл шүлгэр дамжн үзүлгднэ.

Дүңхлэ, өдгэ цагин шүлгчнр келнэ билг эрдмэрн болн урн зокъялын хурц хэлэцэрн олн зүүлин нэрн төрэр үүдэврмүдэн бичдг. Шинжэнэ шүлгч Чимэн Эрнцэ болхла, туужд учрсн төрэс седв авч, өөрднрин жирһл-бээдлиг шүлгтэн хурц кевэр үзүлэд, «алг махна тасрха, алтн ясна хуһрха» төрл ул-стан болсн төрскнч халун седклэн шүлгтэн тусхасмн. Еңсг уйдлһта шүлгин эв-арһ олзлад, туужин үнн болн урн зокъялын келнэ үнниг негдүлн, салж тасрсн элгн-садн ижлин хальмгудан шүлгүдтэн орулж седклэн илрүлсн һол утх үзүлсн мөн. Тер учрар туужд болсн үүл-кергэс седв авсн туужлгч чинр зүүсн, төвкнүн жирһл дурдсн еңсг уйдлһта үүдэвр болв гиж үнллт өгч болна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жирһл. Утх зокъялын онл. Көк-Хот: Өвр Моңһлын сурһн күмжлин кевлин хора, 1981. 656 х.
2. Эрнцэ Ч., Жамбл-Дорж Н., Намсра Л., Намжл Т. Дегжүн нарна инэдн. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевлин хора, 1990. 445 х.
3. Бүрнбек Б. Моңһл шүлгин һо зүүһин түүкчлсн төлв. Көк Хот: Өвр Моңһлын ардын кевлин хора, 1991 ж. 281 х.
4. Дэмби-Пелжд П. Өөрд моңһлын ода үйин урн зокъялын түүк. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевлин хора, 1999. 477 х.